

Андрій Шевчук

Житомирський державний університет імені Івана Франка

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: shevchuk.istor@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>**Цивільні департаменти головних судів Правобережної України (1797 – 1831): імперські практики у річпосполитівській судовій традиції**

Анотація. Метою статті є аналіз соціального значення діяльності цивільних департаментів губернських головних судів – ревізійно-апеляційних установ Правобережної України. Верховна влада, заради здобуття лояльності польської шляхти й утвердження в історичному регіоні, проводила гнучку політику, головним елементом якої було збереження річпосполитівської системи цивільних відносин. Автор досліджує межі компромісів еліти й судової влади, що стали наслідком примирення місцевого населення з російським пануванням.

Методологія дослідження базується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-типологічного, історико-системного) методів з принципами історизму, системності та науковості, що дозволило зосередитися на механізмах адаптації річпосполитівської судової традиції до вимог верховної влади. **Наукова новизна** роботи полягає в дослідженні імперської практики пошуку консенсусу з польською шляхтою через механізми збереження річпосполитівської судової традиції. На цивільні департаменти покладалося завдання мінімізувати соціальну напругу шляхом урегулювання цивільно-правових відносин. Наведено приклади гнучкості політики верховної влади й судових установ, що на деякий час примирило еліту з втратою незалежності. **Висновки.** Внутрішня політика верховної влади була спрямована на порозуміння з місцевою елітою через відновлення елементів річпосполитівської судової влади і збереження аграрних відносин. Проте це лише засвідчувало імперську практику здобуття прихильності шляхти. Для контролю за судовими структурами було створено ревізійно-апеляційні губернські головні суди, цивільні департаменти яких здійснювали корекцію діяльності нижчих судів і мінімізували напругу в регіоні. Лояльність частини шляхти було досягнуто завдяки далекоглядності й гнучкості імперської політики, що проявлялася у вмінні «закривати очі» на окремі порушення в цивільно-правовій сфері. Спроби впровадити російське законодавство, яке трансформувало систему, породжували порушення, передусім, у фінансових питаннях. У відносинах поміщиків з кріпаками верховна влада зберегла status quo.

Ключові слова: Російська імперія, Правобережна Україна, цивільний департамент губернського головного суду, судова система, польська шляхта, політика верховної влади.

Постановка проблеми. Знищення Речі Посполитої й інкорпорація Правобережної України до складу Російської імперії неодмінно мали позначитися на становищі всіх категорій населення регіону. І справді, Катерина II почала проводити політику уніфікації, створюючи органи управління та суду згідно «Учреждений для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. Проте її європейські реформаційні прагнення потрапили в середовище, де звичними були, зокрема в судовій сфері, незалежність від влади й виборність суддів, наявність інституту адвокатури та ін., що не завжди узгоджувалося з поглядами імператриці на значення й роль судової влади. Правителька, використовуючи військову силу, не завжди зважала на позицію місцевої еліти, від якої вимагалися лояльність, служба і сплата податків. Частина польської шляхти, навпаки, воліла займатися партикулярними справами у власних або орендованих маєтках, не поділяючи прагнень російського дворянства зробити блискучу кар'єру на військовій чи цивільній службі. Прихід до влади Павла I, який прагнув навести лад у всіх сферах життя й посилити централізацію, призвів до впровадження елементів політики непрямого управління, адже заради лояльності регіональних еліт, необхідної для протиставлення столичній знаті, він був готовий піти на певні поступки. Для порозуміння було обрано декілька важливих для шляхти сфер: збережено систему аграрних відносин з владою над кріпаками; відновлено деякі елементи річпосполитівської судової влади, наприклад, суди першої інстанції з польською мовою, Третій Литовський статут, польські конституції, виборність частини судових посадовців, дозволено адвокатуру тощо. Проте, зберігши всю повноту влади в адміністративній і фінансовій сферах, верховна влада створила в кожній губернії спеціальну інституцію для контролю за судовими структурами – головні суди, які складалися з двох департаментів: кримінальних і цивільних справ. Чи готові були імператори Павло I й Олександр

.....
I, щоб заспокоїти шляхту, продовжити польську традицію і не втручатися до цивільних справ своїх підданих? Як судові структури діяли у випадках, пов'язаних з кріпаками? Чи відбувалися зміни у ставленні до еліти після приходу до влади Миколи I? Для відповіді на ці питання проаналізуємо судові практики й соціальне значення діяльності цивільних департаментів головних судів.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельною базою нашого дослідження слугували діловодні документи фондів 484 «Київський головний суд» та 1254 «Колекція документів судових установ, переданих до Київського університету з Петербурзького сенатського архіву» Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), фонду 16 «Волинський головний суд» Державного архіву Житомирської області і фонду 120 «Подільський головний суд», який зберігається в Державному архіві Хмельницької області. Використання архівних справ дозволило вирішити поставлені в цій публікації завдання.

Питання функціонування цивільних департаментів головних судів Правобережної України наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. не знайшло відображення в історіографії. Причини цього полягають у цілій низці причин: погане збереження архівних фондів і трудомісткість опрацювання справ (загалом у трьох відповідних фондах Центрального державного історичного архіву (м. Київ), Державних архівів Житомирської і Хмельницької областей міститься 10567 одиниць зберігання). На нашу думку, найголовнішим фактором є те, що об'єкт дослідження розташований на стикові історії та юриспруденції.

Водночас окремі аспекти політики верховної влади на Правобережній Україні досліджувалися фахівцями. Передусім потрібно звернути увагу на вивчення польського питання. Російський дослідник М. Долбілов звертає увагу, що Російська імперія була строкатою за етнічним, конфесійним і соціальним складом. Щоб керувати нею, використовувалися різноманітні, як архаїчні, так і експериментаторські, інститути й механізми. Влада постійно пристосовувалася для досягнення консенсусу з місцевими співтовариствами, узгоджуючи їх інтереси зі своїми пріоритетами [Долбілов, 2010 : 18]. Л. Горизонтов підкреслює, що, не дивлячись на зусилля імперської влади, інтегрувати приєднані території і перетворити поляків у вірнопідданих не вдалося. Не допомогли навіть неодноразові перегляди системи управління Західними губерніями. Погіршення становища поляків почалося ще в 1820-х рр., але лише після Листопадового повстання відбулися докорінні зміни в політиці [Горизонтов, 1999 : 7–8].

Австрійський історик А. Каппелер наголошує, що польське питання дестабілізувало Російську імперію. Якщо Катерина II прагнула однорідності та уніфікації, то Павло I повертався до традиційних структур. Основним фактором незадоволення польської шляхти він вважав втрату незалежності, а селяни й міщани не могли виступати партнерами верховної влади. Як і Л. Горизонтов, фахівець зауважує погіршення російсько-польських стосунків вже в 1820-х рр. [Каппелер, 2005 : 67–68, 70]. Російська дослідниця Н. Карнішина погоджується з твердженнями, що в імперії існувало багато правових, державних і управлінських форм, що вимагало різних варіантів окраїнного управління, але, на її переконання, все це функціонувало в межах єдиної бюрократичної системи [Карнішина, 2012 : 14]. Кращому розумінню використання імперських практик для включення територій до російського простору слугує розвідка українського історика В. Склокіна. Катерина II, проводячи політичну та соціальну інтеграцію Слобідської України, обіцяла місцевому суспільству «порядок», у т. ч. загальноімперські закони й адміністративні установи, які мали принести захист від утисків і зловживань представників козацької старшини. Зауважено, що для легітимізації скасування автономії було використано популістську антиелітську політику, адже імператриця вважала головною загрозою тиранії не деспотичного монарха на троні, а корумповану старшину, яка прагнула узурпувати владу для особистого збагачення [Склокін, 2019 : 72–73].

Низка досліджень присвячені окремим питанням судової влади. Дореволюційний харківський професор М. Клочков, з одного боку, позитивно оцінював проведену Катериною II реформу 1775 р., з іншого, критикував її за складну структуру судів і домінування дворянства. Хоча зміни Павла I й передбачали відновлення попередніх прав та привілеїв, але реальна влада зосереджувалася в руках губернатора й губернського правління [Клочков, 1916 : 407–413, 417–418, 426–427]. Російська дослідниця Л. Пісарькова наголошує, що реформи Павла I змінили характер судової системи, яка перестала бути становою і певним чином виборною, що було характерним для катерининської епохи. Відновлення на окраїнах верховною владою привілеїв і національних особливостей судової влади супроводжувалося збереженням контролю над адміністрацією і фінансами [Пісарькова, 2007 : 498, 501]. Оцінюючи суди Російської імперії початку XIX ст., американський історик Р. Уортман переконує, що вони захищали інтереси соціальної й політичної еліти, а посади займали передусім колишні військові. У роботу судів втручалися губернатори, які змінювали їх рішення [Уортман, 2004 : 121, 96]. Французький дослідник Д. Бовуа зауважує, що Павло I заради збереження влади польської шляхти відновив місцеву судово-адміністративну систему. Саме порядок формування судів давав шляхті повну

владу в суспільному житті та аграрних відносинах до Польського повстання 1830 – 1831 рр. [Бовуа, 2007 : 152, 155].

Окремі аспекти діяльності головних судів Київської, Волинської та Подільської губерній знайшли своє відображення і в попередніх статтях автора. Характеризуючи діяльність кримінальних департаментів, визначено процедуру судочинства, встановлено їх переважаність справами і зроблено висновок, що за допомогою судової установи була мінімізована соціальна напруга в регіоні [Шевчук, 2019a]. Павло I відновив дію судів першої інстанції і річпосполитівських законів, що стало підставою для досягнення консенсусу у стосунках між польською шляхтою та російською владою. Шляхом створення губернських головних судів імперія планувала здійснювати корекцію діяльності судової системи. Ознакою успіху внутрішньої політики було забезпечення спокою, з чим судова влада успішно справлялася. Проте Листопадове польське повстання 1830 – 1831 рр. змінило політику верховної влади в регіоні [Шевчук, 2019b].

Мета статті полягає в з'ясуванні соціального значення діяльності цивільних департаментів ревізійно-апеляційних судових установ Правобережної України – Київського, Волинського та Подільського головних судів. Використовуючи роботу департаментів, верховна влада зберігала річпосполитівську систему цивільних відносин (у т. ч. і аграрних), що мало наслідком здобуття лояльності польської шляхти. Охарактеризовано процес використання річпосполитівських судових традицій в роботі цивільних департаментів, обсяги їх роботи й категорії справ. Звернуто увагу на незадоволення роботою установи з боку сторін, проаналізовано спроби місцевого населення оминати запроваджені російські закони й боротьбу з цим влади (на прикладі сплати мита при продажі маєтків, оформленні боргових зобов'язань і конкурсів). До юрисдикції департаментів належали майнові провадження, пов'язані з продажем кріпаків і їх спробами звільнитися з залежності, тому досліджено ці процеси й з'ясовано участь у них влади.

Виклад основного матеріалу. Прихід до влади Павла I розпочав нову сторінку в історії Російської імперії. Бажання централізувати й бюрократизувати державу, навести порядок в усіх сферах життя призвело до проведення цілого комплексу реформ в адміністративній, фінансовій, судовій сферах тощо. Одним із факторів успіху реформування він вважав залучення на свій бік регіональних еліт. Своєрідним містком домовин між верховною владою та польською шляхтою на Правобережній Україні мала бути судова система. Згідно Штатів від 31 грудня 1796 р. було відновлено діяльність магістратів (юрисдикція поширювалася на всіх міщан, у т. ч. євреїв), повітових (судили шляхтичів, кріпаків, державних селян і духовних осіб) і підкоморських (вирішували земельні суперечки) судів [ПСЗРИ-1. Т.44: Ч.2. С. 397]. Проте в Речі Посполитій більшість рішень цих судів мали остаточну силу, а вищою апеляційною установою був Люблінський трибунал, створений для малопольських й українських земель. Щороку у вересні на шляхетських сеймиках обиралися від кожного воєводства по 1–2 судді терміном на рік (каденція розпочиналася в листопаді) [Гурбик, 2009]. Павло I не планував створити незалежну судову структуру, для цього було запроваджено цілу систему контролю, до якої входили Волинський надвірний суд (1798 – 1801), фіскал (1799) та головний суд (1797 – 1831). Останній складався з двох департаментів: кримінальних і цивільних справ. До складу кожного входили обрані польською шляхтою голова (затверджувався Сенатом) і три засідателі (схвалювалися губернатором) та призначений владою радник [ПСЗРИ-1. Т.24. №18135; ПСЗРИ-1. Т.44: Ч.2. С. 397].

До компетенції цивільного департаменту головного суду належали ревізування й апеляція всіх проваджень, пов'язаних з майновими питаннями. Типовим було вирішене провадження, яке надійшло на ревізію від Ровенського повітового суду про борг у 8 000 злотих між поміщиками Щеніовським і Корсаком. Одночасно Корсак висловив невдоволення рішенням повітового суду, і справа надійшла по апеляції [ДАЖО. Ф.16. Оп.3. Спр.195. Арк.568зв.]. Головним завданням цивільного департаменту була кореляція діяльності судів першої інстанції у бік примирення населення з російським пануванням. 1802 р. київський цивільний губернатор М. Короб'їн (1800 – 1803)¹, оцінюючи роботу цивільного департаменту Київського головного суду, доповідав

¹ Необхідно акцентувати увагу на гнучкості губернаторів у відносинах із цивільними департаментами і відсутності тиску на посадовців. 1800 р. Волинський головний суд слухав пропозицію генерал-губернатора графа І. Гудовича з прикладеним зверненням поміщика К. Бобра, який 1799 р. придбав у Скабницького маєток у с. Загайці Кременецького повіту. Після купівлі колишній власник спустошив ліс, тому новий подав на нього позов до Кременецького повітового суду. Проте відповідач отримав резолюцію від цивільного департаменту, щоб провадження розглядалося за місцем його проживання – у Дубенському повітовому суді. К. Бобер просив, щоб справа розглядалася за місцем розташування маєтності, І. Гудович – розглянути звернення і, якщо воно відповідає законам, то задовольнити його, а якщо ні, то повідомити його. Департамент відмовив у переносі справи, адже Скабницький після продажу

Сенату, що провадження успішно вирішуються, ніхто не скаржить на затягування справ і навіть мало хто був незадоволений рішеннями. Причиною такого успіху, на його думку, стало використання річпосполитівських законів [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.535. Арк.6зв.]. Звичайно, що мова йшла не лише про Третій Литовський статут і польські конституції (закони), але й про використання польської мови. У судах першої інстанції використовувалася виключно польська мова, а головний суд був білінгвальним. Для спрощення роботи установи перекладом займалися обидві сторони процесу, яким віддавалися папери для перекладу з польської на російську, потім переклади звірялися перекладачем, складався опис, після чого справа могла надсилатися на апеляцію до Сенату [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр.74. Арк.2–2зв.].

Спірним стало питання про терміни подання апеляції: за російськими чи польськими законами. 1800 р. Сенат слухав рапорт волинського прокурора О. Литвинова за зверненням цивільного департаменту Волинського головного суду. Було прийнято рішення, що при переносі судових справ з повітових до головних судів слід дотримуватися згідно польських законів 6-ти тижневого терміну. При переносі справи до Сенату встановлювалося обмеження в 500 руб., апеляція допускалася за російськими законами згідно указів 17 серпня 1797 р. та 8 квітня 1799 р. Якщо ж апеляція не подавалася, то видавався декрет (судове рішення, вирок). Ці правила поширювалися на Західні губернії [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.353. Арк.2, 4–4зв.]. Для прикладу, 1820 р. департамент розглядав звернення адвоката цього ж суду, повіреного поміщика, дійсного статського радника І. Лобаржевського, незадоволеного рішенням суду у провадженні проти інших землевласників і ксьондза. Було представлено 200 руб. переносних грошей для подання апеляції до Сенату (кошти були надіслані до Приказу громадської опіки), дано підписку про впевненість у своїй правоті і не пропущено строки подання [ДАЖО. Ф.16. Оп.3. Спр.235. Арк.1237–1238].

Якщо говорити про кількість справ, то станом на 1 жовтня 1795 р. в Київській палаті цивільного суду було 10 майнових та 58 чолобитних (за зверненнями) невіршених справ. З моменту відкриття Київського головного суду (6 липня) по 23 жовтня 1797 р. було 40 невіршених поточних справ: дев'ять скарг на повітові суди, з них чотири у земельних справах; десять стосувалися грошових боргів; шість – земельних спорів; шість були пов'язані з втечею, поверненням, укривательством та відшуканням свободи кріпаками; дві – про збитки; дві купчі кріпості та один компромісарський декрет (рішення третейського суду) про віддання маєтку у володіння по контракту; одна справа – про підбурювання й понесення втрат, одна – про зупинення рішення про забирання жита, одна – про спротив судовим вирокам бригадиром Ф. Лопухіним та остання – про дебош [ЦДІАК. Ф.484. Оп.5. Спр.5. Арк.2, 16–17зв.].

Стосовно проваджень, які надходили на апеляцію, то за період з 1 травня до кінця 1797 р. до цивільного департаменту Київського головного суду надійшло дев'ять справ: одна – з Київського сирітського суду (вдова, київська міщанка А. Гайдай судилася зі своїм свекром за будинок та інше майно), три – з Київського повітового суду, чотири – з Київського магістрату, одна – з колишнього Київського губернського магістрату. Наступного року кількість справ збільшилася до 25. З Київського магістрату надійшло шість, з Уманського – чотири, з Богуславського – дві; з Липовецького повітового суду – п'ять, з Київського – три, з П'ятигорського, Богуславського та Єкатеринопільського – по одній. Дві справи були вирішені у спільному присутстві київських повітового суду та магістрату [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр.2. Арк.1–6].

Судами вирішувалися справи трьох категорій: 1) партикулярні майнові (вживалася російська назва «интересные»); 2) боргові за векселями, позичковими листами, скриптами¹ і контрактами; 3) суперечливі та апеляційні. Якщо говорити про обсяги справ цивільного департаменту Київського головного суду з березня 1804 р. по лютий 1805 р., то на початок досліджуваного періоду в департаменті було нерозглянутих 112 справ, на кінець – 120. За рік надійшло 289 проваджень (51 майнове, 91 боргове, 147 спірних й апеляційних). За вісім робочих місяців² було вирішено 273 провадження (50 майнових, 84 боргових, 139 спірних та апеляційних) [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр.49а. Арк.13–13зв., 25–25зв., 36, 47–47зв., 69, 80, 94, 107, 109, 132, 154зв., 155]. За один день, 30 вересня 1829 р., в цивільному департаменті Київського головного суду було заслухано 29 питань [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр.230. Арк.30зв.].

маєтку проживав у Дубенському повіті, а К. Бобер лише завдавав клопотів його сіятельству [ДАЖО. Ф.16. Оп.3. Спр.195. Арк.237–238].

¹ Scriptum manuale – домашня розписка, не завірена формальним порядком і не має підписів свідків [Новицький, 1871 : 24].

² Відповідно до указу 29 серпня 1798 р. чотирьохмісячний вільний від присутствія час було поділено на дві частини: з 20 липня по 20 серпня та з 20 грудня по 20 лютого [ПСЗРИ-1. Т.25. №18643]. Також для обґрунтування відпусток використовувалися укази 17 вересня і 20 жовтня 1798 р. [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр.74. Арк.1].

Ураховуючи, що юрисдикція цивільних департаментів полягала у вирішенні майнових справ, то робота установи зазнавала критики з боку сторін. Проте верховна влада не прискорювала розгляд проваджень. 1805 р. хорунжий Хайнацький скаржився генерал-прокурору П. Лопухіну на затягування справи з боку цивільного департаменту Волинського головного суду. У відповідь була дана вказівка волинському губернському прокурору 5 класу О. Литвинову, що справа скаржника буде вирішена в Сенаті згідно черги [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.740. Арк.1–3]. Не завжди критика була обґрунтованою. 1806 р. колишній посесор К. Арабський подав скаргу (на гербовому папері вартістю 30 коп.) міністру юстиції П. Лопухіну на повільність розгляду його справи з власником маєтку князем Й. Чарторийським, який після закінчення посесії забрав його майно. Насправді, справа надійшла з Новоград-Волинського повітового суду, і 1805 р. було виголошено вирок. Губернський прокурор пояснював, що на підставі указу Сенату від 19 липня 1800 р. посесора не було допущено до апеляції, але, за тим же указом, можна було подати приватну скаргу до Сенату [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.961. Арк.1, 2, 4, 6–6зв.].

Верховна влада підходила до роботи цивільних департаментів цілком прагматично, але повинна була діяти дуже обережно: з одного боку, дотримуватися Третього Литовського статуту і не втручатися в партикулярні справи землевласників/орендарів, з іншого боку, не поступатися казенними інтересами передусім у питанні стягнення платежів у випадку продажу маєтку¹. Власники використовували різні схеми ухиляння. 1805 р. до всіх цивільних департаментів головних судів Західних губерній надійшов сенатський указ, що при купівлі маєтку у Віленській губернії було сплачено мито лише з готівкової суми, тому було недоплачено 10 705 руб. 95 коп. Верховна влада наказувала у випадку махінацій використовувати указ 22 липня 1752 р., за яким продавець і покупець сплачували подвійне мито. Окремо наказувалося головним судам повідомити про указ всім установам, які займалися стягненням мит [ДАХМО. Ф.120. Оп.1. Спр.1904. Арк.1–2].

У 1815 р. вибухнув гучний скандал. Представники влади – волинський та київський губернські прокурори – вказували у своїх рапортах обер-прокурору Д. Баранову, що від одного до іншого власника маєтки переходять без сплати мит. Після цього від цивільного департаменту Київського головного суду очікували пояснень, вимагаючи стягування мит згідно правил 7 червня 1810 р. [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.1498. Арк.2–2зв.]. Одночасно до Сенату з рапортами звернулися київський цивільний губернатор П. Черепанов і цивільний департамент стосовно переходу в губернії з рук в руки за різними угодами маєтків без сплати до казни мит². Зрозуміла позиція як губернатора, який стояв на сторожі інтересів казни, так і головного суду, який відстоював інтереси місцевої шляхти. Останній пояснював, що згідно конституції 1768 р. та універсалу Неодмінної ради від 13 грудня 1776 р. при продажу маєтку укладалися три угоди³: 1) резигнаційний акт – попередня угода про продаж; 2) донація – купча кріпость; 3) квитанція про сплату покупцем продавцю домовлених грошей, мито за папір (інших платежів не сплачували). З часу відкриття Київського головного суду до часу подання пропозиції цивільного губернатора 11 травня 1814 р. ніхто від влади не заперечував, щоб будь-яка угода (незалежно від назви), що, по суті, була продажем, даруванням, уступочним актом (з набуттям майна після смерті власника) чи обміном, не була дійсною, якщо новий власник вступає у володіння (інтромісію) та не сплачує мита. Судова установа пояснювала, що резигнаційний контракт не являвся купчою кріпостью, адже власник при несплаті коштів повертав собі маєток. Ще зазначалися доживотні угоди, коли маєток відходив до нового власника до його смерті, а потім повертався назад. Це називали акт за обставинами і стягували по 10 руб. мита. Возні (виборні посадовці підкоморських судів) вводили у володіння нових власників, не звертаючи уваги на кріпосні акти та сплату мита. Губернатор же вказував, що нові власники, нічого не заплативши, володіють маєтками. Сенат наказав стягувати кошти згідно Положення про кріпосні мита 11 лютого 1812 р., які становили 6 % від ціни. Було заборонено головному суду використовувати польські закони у цьому питанні. Хоча губернатор оцінював збитки до 100 тис. руб. і вимагав судити винуватців, але за Маніфестом 30 серпня 1814 р. (за перемогу над Наполеоном звільнялися чиновники і всякого звання люди, які знаходилися під слідством і судом у справах, які не були вбивствами,

¹ Заради справедливості необхідно зауважити, що частина покупців/продавців були сумлінними: 15 березня 1800 р. цивільний департамент Волинського головного суду слухав звернення поміщика Ковельського повіту Я. Залеського, який продав маєток колишньому підчашому І. Фанеському за 2 700 руб. сріблом і просив засвідчити купчу відповідним чином зі сплатою всіх платежів [ДАЖО. Ф.16. Оп.3. Спр.195. Арк.245].

² Не можна вважати, що ніяких коштів від купчих не надходило до скарбниці. У січні 1809 р. з купчих та закладних надійшло митних зборів 10 178 руб. 85 коп. асигнаціями і міддю, які відсилалися до Київського повітового казначейства [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр.74. Арк.3–3зв.].

³ За російським правом вимагалось записувати купчу кріпость на гербовому папері певної вартості і додатково сплачувати 6 % від суми угоди.

розбоєм і грабунком [ПСЗРИ-1. Т.32. №25671]) вони були прощені, проте надалі мали стягуватися гроші [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.1634. Арк.3–4, 5–6, 15зв.–17].

Прикладом махінацій може слугувати провадження щодо судді Дубенського повітового суду Таршинського. У 1809 р. при оформленні вічного запису (заповіту. – *Авт.*) на свою дружину на суму 84 тис. злотих було використано 30-коп. гербовий папір (сума сплаченого мита склала 54 ½ коп., замість гербового паперу вартістю 10 руб. і 6 % від суми переданих коштів¹). Порятунком став п. 16 Маніфесту 30 серпня 1814 р., після чого кримінальний департамент Волинського головного суду припинив судове провадження [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.1485. Арк.3зв.]. 1816 р. подільський губернський прокурор доповідав міністру юстиції, що в цивільному департаменті головного суду розглядалася справа про маєток у містечку Збриж Кам'янецького повіту, власник якого Казимир Тарло продав його підполковнику Бабанінову, той перепродав Флоріану Тарло, останній – поміщику Лісневському. Проте були відсутні купчі і не сплачені казенні платежі [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.1618. Арк.1–1зв.].

Ситуація не покращувалася і в 1820 р. Сенат вимагав від цивільного департаменту Волинського головного суду терміново надати відомості з інформацією про продані чи переведені іншим чином маєтки по роках, із зазначенням, чому не стягнуті мита і хто у цьому винен. У відповідь департамент доповів, що стягуванням мит займаються нижні земські суди, а відомості вони подадуть пізніше (вскорости – рос.). Не дивлячись на суворі вказівки, Волинський головний суд не поспішав [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.1498. Арк.4–5зв.]. Держава намагалася контролювати сплату кріпосного та гербового зборів, вимагаючи, для прикладу, у 1826 р., щоб у повітових і головних судах у книгах, у яких записувалися акти купівлі, зазначалися вартість гербового паперу, скільки мита взято, якими грошима (срібними чи асигнаціями) і за яким курсом. При виникненні будь-яких сумнівів повітові суди повинні були звертатися до головного суду [ПСЗРИ-2. Т.1. №751].

Традиційними для тодішнього соціуму були питання боргів. Звичною справою було позичати гроші, що, зрозуміло, супроводжувалося неповерненнями й махінаціями. Саме цивільний департамент головного суду давав розпорядження про конкурс² на маєтки боржників. Під час конкурсу на маєток поміщика Невядомського в с. Глиняна Балка Звенигородського повіту Київської губернії, який тривав з 7 квітня 1815 р. по 11 серпня 1816 р., троє кредиторів були розміщені на 1 500 дес. пустопорожніх земель. Цікаво, що найбільшим кредитором була його дружина, якій він заборгував 9 393 руб. сріблом (до Сенату було надіслано запит, чи брати з неї мито). К. Доховському було заборговано 1 599 руб. сріблом (мито 6 % і 10 руб. гербовий бланк складала 105 руб. 94 коп.), надвірному раднику Жладкевичу – 4 000 руб. асигнаціями (мито 250 руб.). Конкурс на с. Муржинці поміщика А. Ясеницького тривав з 23 листопада 1813 р. по 10 листопада 1816 р. [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр.145. Арк.262зв.]. Верховна влада вимагала, що у випадку з конкурсними маєтками спочатку необхідно було сплатити всі казенні платежі, а решту коштів розподілялися між кредиторами (функція контролю за фінансовими справами з конкурсними маєтками покладалася на головні суди, а будь-які казенні втрати мали стягуватися з винуватця) [ПСЗРИ-2. Т.1. №751]. Нерідко для виплати боргів продавалися маєтки, не очікуючи проведення конкурсу: 1810 р. цивільний департамент Волинського головного суду розглядав звернення поміщика Овруцького повіту відставного поручика П. Троцького про продаж маєтку за 4 300 руб. і з переведенням отриманих коштів кредиторам [ДАЖО. Ф.16. Оп.3. Спр.211. Арк.2–2зв.].

Траплялися курйози: 1820 р. цивільний департамент слухав звернення кременецького міщанина Л. Нечайгломбського, що городська поліція оповістила його про процес єврея Ф. Гільденберга з багатьма особами, у т. ч. з П. Чернецьким. З'ясувалося, що останній був (помер 25 років тому) тестем позивача, про жоден борг ніхто не чув, а залишений у спадок будинок згорів. Цікаво, що для виправдання міщанин використовував Литовський статут (§ 1 артикулу 18 розділу 1) і Конституцію 1611 р. та просив звільнити від платежу. Проте головний суд відмовив, запропонувавши захищатися у відповідному присутстві формальним порядком (тобто подати необхідні документи) [ДАЖО. Ф.16. Оп.3. Спр.235. Арк.82зв.–83].

Стосовно національного фактору, то доволі показовою була справа 1807 р. Кам'янецький єврей Мошкович позичив за скриптом у шляхтича Вишньовського 400 злотих сріблом. Проте у визначений термін гроші не були повернуті, і тоді кредитор опротестував скрипт. Під час розгляду справи Кам'янецьким магістратом з'ясувалося, що документ було укладено на папері,

¹ 1 злотий – 15 коп. [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.1389. Арк.4], тобто від 12 600 руб. 6 % становило 756 руб. Тим самим повинно було бути сплачено 766 руб, замість 54 ½ коп.

² Гроші позичалися в кредиторів під заставу маєтку. Якщо позичальник не міг розрахуватися, то головним судом створювався спеціальний конкурсний суд, який продавав маєток, а потім розподіляв отримані кошти між кредиторами.

який не відповідав ціні капіталу (на 30-ти коп. бланку¹). Зрозуміло, що це робилося для зменшення витрат. Тому магістрат, користуючись указами 18 грудня 1797 р. та 23 червня 1801 р., які забороняли присутствіям розглядати й судити за документами, написаними на папері, ціна якого не відповідає ціні суми, залишив без задоволення позов шляхтича. Невідомо, яким чином, але кредитор домігся передачі справи по апеляції до цивільного департаменту Подільського головного суду. Останній не лише не відхилив апеляцію і не покарав магістрат, але звинуватив Мошковича в кримінальному злочині, так як той знав закони стосовно гербового паперу й спеціально отримав скрипт на 30-ти коп. бланку. Відразу ж було винесено вирок – для боржника два тижні в тюрмі та 500 гривень² штрафу на користь шляхтича. Такий вирок став предметом оскарження подільського губернського прокурора Погоржельського, який звинуватив цивільний департамент у перевищенні влади, адже необхідно було передати справу кримінальному департаменту, до того ж, держава потерпіла збитки [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.1167. Арк.5–6].

З іншого боку, згідно 8 статті «Положення про євреїв» 9 грудня 1804 р. наказувалося у всіх публічних актах, зобов'язаннях, векселях і кріпостях використовувати російську, польську чи німецьку мову, але підписуватися вони могли й по-єврейськи, починаючи з 1 січня 1807 р. Євреї Аренштейни судилися в Подільській губернії з дійсним таємним радником графом А. Морковим за гроші по укладеному контракту на утримання винокурні, купівлі хліба і викурення з нього горілки. Контракти повіреним були написані й підписані по-польськи, а євреями – по-єврейськи. Це давало підстави графу не сплачувати по контракту, але Сенат прийняв рішення, що умови Положення не порушені (контракт по-польськи). Водночас колишній міністр юстиції Д. Лобанов-Ростовський визначив, що контракти по-єврейськи залишати без уваги [ЦДІАК. Ф.484. Оп. 2. Спр.236. Арк.479–479зв.]. З іншого боку, коли один з таращанських міщан-євреїв позичив у Приказі громадського призріння 1 тис. руб. на вісім років і не зміг розрахуватися, то на будинки й майно його і двох поручителів за вимогою установи цивільний департамент Київського головного суду наклав заборону на продажу нерухомого майна [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр. 75. Арк.29].

Однією з функцій цивільного департаменту було посвідчення продажу кріпосних селян. Для прикладу, 4 січня 1821 р. штабс-капітанша Медведева продала за 800 руб. асигнаціями майору Волкову сім'ю з чоловіка, дружини, двох синів та дочки своїх власних дворових селян, записаних за останньою ревізією в Бобруйську. Здійснювалася наступна процедура: продавець подавав прохання до цивільного департаменту разом з купчою, яку засвідчували й повертали покупцю з розпискою. Вказувалося, що заборони на кріпаків не було і на користь казни було стягнуто 6 % мито та явочні (у цьому випадку 48 руб. мита і 10 руб. явочних). Угоду записували в кріпосну книгу та повідомляли відповідну судову установу губернії походження кріпаків (тут – Мінський головний суд) [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр.157. Арк.5]. Цього ж дня колезька радниця Григоровичева продала за 600 руб. асигнаціями чоловіка, дружину та сина своїх дворових людей, записаних у Києві [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр.157. Арк.15]. 11 січня було продано холостого кріпака за 725 руб. асигнаціями [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр.157. Арк.28].

При продажу селян вживалися ганебні з сучасного погляду дефініції. 1809 р. цивільний департамент Київського головного суду слухав звернення колезького регістратора Д. Любімова, який продав за 300 руб. асигнаціями штабс-капітану О. Бехметьєву кріпака «великороссийской породы» А. Михайлова, записаного в Тульській губернії. Сума мит склала 54,5 руб. [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр.74. Арк.19зв.].

Проблема продажу кріпаків постала 1816 р., коли київський губернський прокурор подав рапорт міністру юстиції Д. Трощинському, що, всупереч забороні 16 жовтня 1798 р. продавати малоросійських селян без землі, у губернії це здійснювалося шляхом різних махінацій. При конкурсі над маєтком титулярного радника Квашинського було продано кріпаків до Херсонської губернії надвірному раднику Кириякову спочатку з землею, а наступного дня він продав землю назад. Що ж до селян, то частина вивезених втекла додому. Новий власник звернувся до київського губернського керівництва, щоб йому повернули втікачів. У нього почали вимагати кріпосний акт зі сплаченими митами. На той час Квашинський уже помер, тому повірений надав акт укладений в Полтавській губернії після смерті колишнього власника. Прокурор вимагав, щоб

¹ Згідно указу 18 грудня 1797 р. було встановлено ціну гербового паперу для векселів та позичкових листів: від 10 до 1 тис. руб. – 1 руб., 1 – 5 тис. руб. – 3 руб., 5 – 10 тис. руб. – 5 руб., 10 – 25 тис. – 12 руб., 25 – 50 тис. – 20 руб., 50 – 75 тис. – 30 руб., 75 – 100 тис. і більше – 45 руб. [ДАХмО. Ф.120. Оп.1. Спр.1904. Арк.87].

² Не вдалося встановити, чому розмір штрафу було визначено в гривнях. В архівних справах фігурували копії, рублі, гроші і злоті. 1825 р. було визначено брати штрафи сріблом, рахуючи 1 копу – 1 руб. 25 коп., 1 рубль – 1 руб., 1 грош – 2 коп. [ПСЗРИ-1. Т.40. №30230]. Не викликає сумнівів, що сума штрафу була астрономічною.

цивільний департамент не допускав продажу кріпаків без землі, аргументуючи це тим, що до Києва належала частина Малоросії. Цікавим видається твердження російського чиновника, що «... на правому березі Дніпра, як і на лівому, живе один народ, який судиться за статутним правом і потрібно силу указу [про заборону продажу кріпаків без землі. – Авт.] поширити на Волинську, Подільську і Київську губернії». Вживалася ним навіть назва «Україна». 18 січня 1817 р. Сенат прийняв рішення, що лише в Київському та Васильківському повітах, які до 1797 р. були у складі Київської губернії, не можна продавати селян без землі [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.1609а. Арк.2–4, 5, 11–11зв.]. У своє виправдання цивільний департамент указував, що, згідно Положення Державної ради від 19 травня 1813 р., визначено, що продаючи селян з землею чи без неї, ціна за ревізьку душу чоловічої статі становила 200 руб, й тому, на думку Київського головного суду, в 1816 р. не заборонявся продаж кріпаків без землі [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.1609а. Арк. 10–10зв.].

На цивільний департамент покладался контроль за процедурою набуття свободи кріпаками. Справи про відшукуючих свободу спочатку вирішував повітовий суд, потім – головний суд, а далі, у випадку програшу кріпаками, губернський прокурор, на якого покладался обов'язок їх захищати, подавав апеляцію до Сенату. 1800 р. подільський губернський прокурор Маньківський подав рапорт генерал-прокурору П. Обольянінову, що до нього надійшла справа, вирішена Ямпільським повітовим судом та передана до Подільського головного суду, про відшукування свободи селянами-пилипонами с. Бушинка (прийшли до 1629 р.) з-під володіння графа Дуніна. Справа була відправлена прокурором до Третього департаменту Сенату. Майже через рік граф Дунін скаржився, що справа ще не розглянута, а в нього 342 кріпаки відмовляються відпрацьовувати панщину [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.331. Арк.1, 3–5.]. У 1799 р. волинський прокурор О. Литвинов повідомляв своє керівництво, що жителі с. Нападівка йменують себе шляхтичами Рудницькими, їх судили за присвоєння дворянського звання. Прокурор запитував, чи повинен він їх захищати, як і селян, що відшукують свободу, але йому було відмовлено [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.290. Арк.1–2, 5].

Окремо необхідно зупинитися на постаті прокурора, який контролював дотриманням законності при розгляді справ кріпаків, що відшукували свободу. У 1805 р. у своєму рапорті генерал-прокурору П. Лопухіну подільський губернський прокурор вказував, що з повітових судів на ревізію до кримінального департаменту Подільського головного суду надходили справи кріпаків. Прокурор вимагав, щоб такі справи вирішувалися на підставі указів 26 серпня 1798 р і 22 червня 1799 р. і мали обов'язково переглядатися ним. Виявилось, що низка проваджень оминули його; зокрема, два надійшло з Летичівського й Ушицького повітів, одне було в губернській казенній палаті з Летичівського повіту. Чиновник хотів припинити безлад у повітових судах, які розглядали справи по польських правах, та змусити їх використовувати особливі правила від 26 серпня 1798 р. (у ПСЗ відсутній будь-який акт на цю дату, ймовірно, передбачався контроль за подібними провадженнями з боку повітових стряпчих і губернських прокурорів. – Авт.). Пропонувалося, щоб Подільське губернське правління повідомило всі повітові суди про необхідність дотримуватися указу [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.572. Арк.1, 2].

Сама процедура відбувалася наступним чином: сторони (поміщик і кріпак разом з повітовим стряпчим) повинні були погодитися або непогодитися з рішенням повітового суду. Якщо поміщик програвав, то він підписував незгоду, далі в шеститижневий строк вносив акторат¹ до реєстру головного суду². Але якщо він цього не виконував, то втрачав право переносу по апеляції. Тому в приватній справі (на думку верхньої влади. – Авт.) рішення нижчої інстанції залишалось в силі і його не можна було змінити: кріпак отримував волю. У випадку подання апеляції у восьмиденний термін потрібно було оголосити, чи всім вироком незадоволений, чи окремими статтями. Згідно ст. 200 «Учреждений...» 1775 р. потрібно було внести 25 руб. за перенос справи і дати розписку про впевненість у своїй правоті, а якщо не було грошей, то подати про це розписку під присягою. При подачі позову до головного суду необхідно було внести необхідні апеляційні мита під загрозою втратити права апеляції [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр.230. Арк.2–2зв.]. 1829 р. унтер-цейхвартер XII класу Задорожній програв у Київському повітовому суді справу своєму кріпосному хлопчику І. Степанову. Хлопчик і

¹ Акт протестації – коротка скарга, яка заносилася на перших порах, щоб не пропустити строку [Новицкий, 1871 : 1].

² 1807 р. київський губернський прокурор Гудима запитував Сенат, чи не потрібно продовжити термін подання апеляції для відшукуючих свободу селян з шести тижнів до року? Чиновник пояснював, що хоча кріпаки й охороняються законом, але до остаточного вирішення вони перебувають під владою поміщиків, які можуть їх притіснити. Хоча кріпаків захищали прокурори і стряпчі, але так, як справ було багато в Західних губерніях, то пропонувалося продовжити термін апеляції для селян тривалістю в один рік. Сенат став на бік прокурора, й селяни отримали можливість відстоювати свої права [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.1156. Арк.7, 8–8зв., 10–11].

повітовий стряпчий оголосили про своє задоволення, а військовик – про незадоволення, але так як нічого не зробив, то рішення повітової інстанції вступило в силу [ЦДІАК. Ф. 484. Оп.2. Спр.231. Арк.16–16зв.].

Верховна влада 19 січня 1816 р. потурбувалася про термінове вирішення справ осіб, які шукали волі від поміщиків, наказуючи всім присутствам і Сенату розглядати їх без черги [ПСЗРИ-1. Т.33. №26081]. Коли 4 лютого 1829 р. з Васильківського повітового суду по апеляції повітового стряпчого на ревізію до цивільного департаменту Київського головного суду надійшло провадження Білокшицьких з-під володіння графині О. Браницької, то 25 лютого губернський прокурор вимагав термінового розгляду справи згідно указу 19 січня 1816 р. Натомість, департамент відповів, що зараз складається екстракт, і справа одразу буде розглянута [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр.231. Арк.8]. Кріпаки навіть у випадку програшу в повітовому суді і відмови головним судом подавали на апеляцію, і справа переносилася на ревізію до Сенату [ЦДІАК. Ф.484. Оп.5. Спр.308. Арк.4зв.–5].

Одним із способів отримати волю була згода поміщика. 1808 р. цивільний департамент Київського головного суду слухав справи з Радомишльського повітового суду про свободу пилипонів (старообрядців) с. Стрижівка з-під володіння дійсного статського радника графа Ф. Олізара. Старообрядці прийшли ще за часів польського короля і сплачували графу чинш. По ревізії 1795 р. вони були записані проживаючими на добровільних умовах на землі, а в 1800 р., при уточненні ревізії, – кріпаками. Договори з графом згоріли, проте поміщик надав інвентарі, що шукачі не відпрацьовували панщини. Хоча суд визнав їх вільними, але губернський стряпчий вважав, що старообрядці повинні бути записані до міщан, тому справа надійшла на апеляцію до Сенату [ЦДІАК. Ф.484. Оп.5. Спр.103. Арк.1–1зв., 4, 9–10]. Проте це були поодинокі випадки благородства з боку землевласників.

Аналіз справ свідчить, що більшість з них, за логікою, мали завершуватися звільненням від кріпацтва, але суди намагалися зберегти систему аграрних відносин. Для прикладу, втікачі від служби в трахтемирівській сотні Переяславського повіту втекли до Речі Посполитої та отримали від поміщика землю за умови сплати чиншу. За останньою ревізією були записані підданими. Після продажу маєтку новий власник почав примушувати їх до панщини. Хоча позивачі надали виписку з переяславського нижнього суду за 1803 р., що їхній дід був козаком, проте повітовий суд визнав їх кріпаками (1798 р. білоруський губернатор С. Жигулін отримав указ, що всіх дезертирів і втікачів вважати кріпаками). Головний суд затвердив це рішення, як і рішення повітового суду про втікачів з казенного с. Бугаєвка, яких записали кріпаками. Вони просили повернути їх до попереднього стану, проте довести, що вони з казенного, селяни не змогли [ЦДІАК. Ф.484. Оп.5. Спр.103. Арк.13, 20–20зв., 24, 28].

Нетиповою була справа 1807 р. Микола Денисюк був кріпаком поміщика Стецького. Після переходу до маєтку Схаблунських, за рішенням Житомирського ґродського суду, 1789 р. заплатив за волю з власних коштів 420 злотих та залишився жити в селі. У 1792 р. його брат Андрій подав до цього ж суду позов про те, що він також сплатив гроші. Справа затягнулася, тодішній волинський губернський прокурор О. Литвинов самоусунувся. Справу розглядав Житомирський повітовий суд, причому покази трьох свідків різнилися. Прокурор Русов у рапорті до міністра юстиції вказував, що коли справу передали до цивільного департаменту Волинського головного суду, то пропозиція про повторне слідство була відхилена. Було наказано обер-прокурору Першого департаменту Сенату графу Орлову представити справу на розгляд Сенату [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.1184. Арк.1–4, 5].

Цивільний департамент ставав органом, який «виправляв» спірні рішення. 1804 р. цивільний департамент Київського головного суду розглядав справу за позовом жителя с. Миронівка П. Гніденка, який отримав ґрунт від свого батька і відпрацьовував повинності. 1794 р. його віддають у рекрути, але він купує собі заміну. Згодом маєток придбав граф Ф. Браницький, який вважав селянина кріпаком. Васильківський повітовий суд став на бік останнього, посилаючись на свідоцтво стряпчого про найм рекрута. Проте департамент не визнав документ урядовим, рішення повітового суду відмінив і залишив селянина в кріпосній залежності [ЦДІАК. Ф.484. Оп.5. Спр.37. Арк.8–9].

Окремо можна виділити провадження, які стосувалися колективних спроб звільнитися від кріпосної залежності. 1807 р. обер-прокурор С. Татищев подав рапорт міністру юстиції П. Лопухіну, що граф Ю. А. Іллінський подав скаргу на губернське правління, яке дозволило жителям пожалуваного йому містечка Уланів вести з ним процес про свої міщанські права. Сенат підтвердив таку можливість. С. Татищев запитував, як йому вчинити, адже уланівців стосувалося три укази: 1796 р. – про пожалування містечка у вічне і спадкове володіння графу; 30 січня 1797 р. – генерал-прокурор О. Куракін видав указ подільському воєнному губернатору О. Беклешову, що уланівці визнані міщанами і належать казні; 12 червня цього ж року – на ім'я О. Беклешова, що міщани при польському правлінні відпрацьовували панщину, тому наказувалося віддати містечко і староство графу. Врешті П. Лопухін наказував С. Татищеву

перенести справу на розгляд загального зібрання Сенату [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр. 1034. Арк.1–2, 3]. У 1823 р., після чотирьох років розгляду, цивільний департамент відмовив уповноваженому від громади містечка Калниболото Звенигородського староства, які наразі перебували у власності графа Станіслав Потоцького, у претензіях на міщанство та залишив у кріпацтві [ЦДІАК. Ф.484. Оп.5. Спр.308. Арк.1зв.].

Загалом же з доступних джерел з'ясується, що в 1823 р. цивільний департамент Київського головного суду розглянув 21 провадження, пов'язане зі спробами звільнитися з кріпацтва. У восьми випадках (38 %) претенденти були звільнені від кріпосної залежності, у семи (33 %) – залишені (з них у чотирьох справах губернський стряпчий оголосив свою незгоду та переніс справу по апеляції до Сенату); у п'яти (24 %) був відсутній вирок, один завершилася мировою угодою. Зі звільнених варто відмітити І. Білецького, власник якого граф Олександр Потоцький пропустив узаконений строк на подачу апеляції, тому справа була надіслана для виконання до уманського повітового суду з повідомленням київських губернського прокурора та казенної палати. Ще у двох справах, які хоча й були вирішені на користь претендентів, проте власники подали апеляцію, вирок не набув законної сили: шляхтичі Шеремецинські в 1814 р. подали прохання до Радомишльського повітового суду; кухар поміщиці Галецької подав прохання до цього ж суду в 1818 р. [ЦДІАК. Ф.484. Оп.5. Спр.308. Арк.5зв.–6, 9, 10].

Якщо селянин отримував волю за вироком суду, а поміщик пропускав шеститижневий термін апеляції, то протягом дев'яти місяців він повинен був обрати собі заняття (приписатися до державних селян або міщан). 1828 р. Київське губернське правління видало розпорядження, що цивільний департамент повинен повідомляти казенну палату, щоб та виключала селян з поміщицького окладу. Суперечливим стало питання, коли звільняти з окладу. Сенат наказав, що якщо звільнили в першій половині року, то з другої і т. д. [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр.236. Арк.7].

Селяни задля звільнення від кріпацтва готові були йти на будь-які хитрощі. 1821 р. цивільний департамент Київського головного суду розглядав по апеляції справу з Радомишльського повітового суду про відшукуючого свободу О. Малевича з-під влади поміщика Пеньковського. Позивач подав інформацію, що його батько в земських актах Мозирського повіту числився дворянином. Також було представлено видане 1817 р. в. о. мінського повітового маршалка Вержевського свідоцтво, що батько кріпака в 1795 р. був записаний у шляхетських сказках, але не було навіть такого населеного пункту. Тому його залишили у власності поміщика [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр.157. Арк.260–260зв.].

Висновки. Зміна внутрішньої політики Павлом І була спрямована на пошук консенсусу верхньої влади з місцевою елітою Правобережної України. Основами порозуміння стали передусім судова система й збереження аграрних відносин із економічною владою поміщиків/орендарів над кріпаками. Ззовні все виглядало оптимістично для польської шляхти: відновлено дію судів першої інстанції (повітових і підкоморських) із виборними посадовцями, застосовувалися польські конституції та Третій Литовський статут, в судочинстві використовувалася польська мова. Втім такий курс лише засвідчував імперську практику щодо здобуття прихильності польської шляхти, ознакою гнучкості влади. Насправді, для контролю за судовими структурами було створено ревізійно-апеляційні губернські головні суди, які склалися з кримінального та цивільного департаментів. Саме така установа повинна була здійснювати корекцію діяльності нижчих структур, мінімізуючи соціальну й політичну напругу в регіоні.

Для частини польської шляхти важливим було збереження традиційної судової влади, вольностей і влади над кріпаками. Все це було неможливим без урегулювання цивільно-правових відносин саме так, як цього бажали регіональні еліти. Далекоглядність і гнучкість імперської політики проявлялася у вмінні «закривати очі» і згладжувати гострі кути, іноді навіть зазнаючи матеріальних втрат. Будь-які спроби впровадити російське законодавство, яке порушувало систему, одразу ж породжували способи уникнення, передусім, у фінансових питаннях. При купівлі маєтків і розв'язанні боргових питань сторони використовували різноманітні схеми ухилення від сплати мит до казни, але верховна влада діяла обережно, не конфліктуючи зі шляхтою. Так само, у випадку скарг на роботу цивільних департаментів, влада намагалася не ставати відверто на чий-небудь бік, даючи можливість річпосполитівським судовим інституціям самостійно вирішувати їх. Дразливою темою для поміщиків/орендарів були їх відносини з кріпаками. Держава позбавила їх повноцінного доменіального суду. Відсутність повноцінної підтримки з боку повітових державних структур несла загрозу руйнування традиційної системи аграрних відносин. Тому верховна влада зберегла status quo в регіоні, дозволивши продаж кріпаків без землі та лише в окремих випадках санкціонуючи їх звільнення від залежності. На цьому етапі не вдалося відшукати фактів різкої зміни імперської політики щодо еліти через діяльність цивільних департаментів. Лише внаслідок двох Польських повстань політика верхньої влади почала остаточно проводитися в інтересах селянства.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність працівникам архівних установ та бібліотек за

сприяння у підготовці статті, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Shevchuk, A. (2019b). Supreme Courts of the Right-Bank Ukraine (1797–1831): Traditions Of The Polish And Lithuanian Commonwealth and Imperial Expertise. *INTERMARUM: history, policy, culture*, 6, Pp. 7–30.

Бовуа, Д. (2007). *Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр.* Львів: Кальварія, 296 с.

Горизонтов, Л. (1999). *Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.)*. Москва: Издательство «Индрик», 272 с.

Гурбик, А. (2009). Люблінський трибунал. Ред. В. А. Смолій, *Енциклопедія історії України* (в 10 т. Т. 6, с. 382). Київ: Наукова думка.

ДАЖО – Державний архів Житомирської області.

ДАХМО – Державний архів Хмельницької області.

Долбилов, М. (2010). *Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*. Москва: Новое литературное обозрение, 1000 с.

Каппелер, А. (2005). *Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад*. Львів: Вид-во Католицького Українського університету, 360 с.

Карнишина, Н. (2012). Западные губернии Российской империи: проблемы государственно-правового устройства. *Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки*, 1, С. 14–19.

Клочков, М. (1916). *Очерки правительственной деятельности времени Павла I*. Петроград: Сенатская типография, 631 с.

Новицкий, И. (1871). *Справочный словарь юридических терминов древнего актового языка Юго-Западной России*. Киев: В университетской типографии, 31 с.

Писарькова, Л. (2007). *Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века. Эволюция бюрократической системы*. Москва: РОССПЭН, 743 с.

ПСЗРИ-1 – Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. С 1649 по 12 декабря 1825 г.: в 45 т. СПб.: Тип. Второго отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830.

ПСЗРИ-2 – Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. С 12 декабря 1825 г. по 28 февраля 1881 г.: в 55 т. СПб.: Тип. Второго отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830 – 1884.

Склокін, В. (2019). *Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство*. Львів: Видавництво УКУ, 268 с.

Уортман, Р. (2004). *Властители и судии: развитие правового сознания в императорской России*. Москва: Новое лит. обозрение, 515 с.

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

Шевчук, А. (2019). Соціальне значення діяльності кримінальних департаментів головних судів Правобережної України (1797 – 1831 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 27, С. 9–19.

Андрей Шевчук

Житомирский государственный университет имени Ивана Франко
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Гражданские департаменты главных судов Правобережной Украины (1797 – 1831): имперские практики в речьпосполитовской судебной традиции

Аннотация. Целью статьи является анализ социального значения деятельности гражданских департаментов главных губернских судов – ревизионно-апелляционных учреждений Правобережной Украины. Верховная власть, ради обретения лояльности польской шляхты и утверждения в историческом регионе, проводила гибкую политику, главным элементом которой было сохранение речьпосполитовской системы гражданских отношений. Автор исследует границы компромиссов элиты и судебной власти, которые имели следствием примирения местного населения с российским господством. **Методология** исследования базируется на сочетании общенаучных (анализа, синтеза, обобщения) и специально-исторических (историко-генетического, историко-типологического, историко-системного) методов с принципами историзма, системности и

научности, что позволило сосредоточиться на механизмах адаптации речьпосполитовской судебной традиции к требованиям верховной власти. **Научная новизна** работы заключается в исследовании имперской практики поиска консенсуса с польской шляхтой через механизмы сохранения речьпосполитовской судебной традиции. На гражданские департаменты возлагалась задача минимизировать социальное напряжение путем урегулирования гражданско-правовых отношений. Приведены примеры гибкости политики верховной власти и судебных учреждений, что на некоторое время примирило элиту с потерей независимости. **Выводы.** Внутренняя политика верховной власти была направлена на взаимопонимание с местной элитой через восстановление элементов речьпосполитовской судебной власти и сохранение аграрных отношений. Однако это только доказывало имперскую практику привлечения благосклонности шляхты. Для контроля за судебными структурами созданы ревизионно-апелляционные губернские главные суды, гражданские департаменты которых осуществляли коррекцию деятельности низших судов и минимизировали напряжение в регионе. Лояльность части шляхты было достигнуто благодаря дальновидности и гибкости имперской политики, что проявлялось в умении «закрывать глаза» на некоторые нарушения в гражданско-правовой сфере. Попытки внедрить российское законодательство, которое трансформировало существующую систему, порождали нарушения, прежде всего, в финансовых вопросах. В отношениях помещиков с крепостными верховная власть сохранила *status quo*.

Ключевые слова: Российская империя, Правобережная Украина, гражданский департамент губернского главного суда, судебная система, польская шляхта, политика верховной власти.

Andrii Shevchuk

Zhytomyr Ivan Franko State University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Civil Departments of the Supreme Courts in the Right-Bank Ukraine (1797 – 1831): Imperial Expertise in the Polish and Lithuanian Commonwealth Judicial Tradition

Abstract. *The purpose of the article is to conduct an analysis of the social value of the operation of the governorate supreme courts' civil departments – appeal and auditorial establishments of the Right-Bank Ukraine. In order to attract allegiance of the Polish nobility and to get asserted in the historic region, there was a flexible policy developed by the supreme power, which was primarily aimed at preserving civil relationship system typical for the Polish and Lithuanian Commonwealth. The author discovers the margins of the elite's and the judicial power's compromises resulting in the local population adjusting to the Russian rule. The methodology of the research is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systematic) methods with the principles of historicism, systematicity and scientificity, making it possible to concentrate on the mechanisms of adapting the judicial tradition of the Polish and Lithuanian Commonwealth to the requirements of the supreme power. The scientific novelty is attained by means of researching the imperial expertise in search for consent with the Polish noblemen involving the mechanisms of preserving the judicial tradition of the Polish and Lithuanian Commonwealth. The civil departments were required to minimize the social tension by means of settling the civil law relationship. The article provides examples of flexibility in the policy held by the supreme power and judicial establishments, temporarily calming the elite in losing independence. Conclusions.* Domestic policy of the supreme power was aimed at settling down the relationship with the local elite by means of re-establishing the elements of the judicial power of the Polish and Lithuanian Commonwealth and preserving agrarian relationship. However, it was an undeniable imperial policy of reaching adherence of the Polish nobility. There were appeal and auditorial governorate supreme courts established to control the judicial structures, the civil departments being responsible for correcting the operation of the lower courts and decreasing tension in the region. The adherence of the Polish nobility was achieved due to farsightedness and flexibility of the imperial policy, being able to pretend it was ignorant of certain violations in the civil law sphere. The attempts to implement the Russian legislation transforming the current system, generated violations primarily in the financial matters. The supreme power observed *status quo* in the relationship between the landowners and the serfs.

Key words: Russian Empire, Right-Bank Ukraine, the civil department of the governorate supreme court, judicial system, Polish nobility (*szlachta*), policy of the supreme power.

References:

- Bovua, D.** (2007). *Rosijska vlada i poljska shljakhta v Ukrajinі. 1793–1830 rr.* [The Russian Government and Polish Nobility in Ukraine. 1793–1830]. Ljviv: Kaljvarija, 296 p. [in Ukrainian].
- CDIAK** – Centralnyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrajinі, m. Kyjiv. [Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv]. [in Russian].
- DAZhO** – Derzhavnyj arkhiv Zhytomyrsjkoji oblasti. [State Archive of Zhytomyr Region]. [in Russian].
- DAKhMO** – Derzhavnyj arkhiv Khmeljnyckoji oblasti. [State Archive of Khmelnytskyi Region]. [in Russian].
- Dolbilov, M.** (2010). *Russkiy kray, chuzhaya vera: Etnokonfessionalnaya politika imperii v Litve i Belorussii pri Aleksandre II* [Russian region, foreign faith: ethnoconfessional Imperial policy in Lithuania and Bielorusia]. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 1000 p. [in Russian].
- Ghurbyk, A.** (2009). Ljublinsjkyj trybunal [Lublin Tribunal]. In: V. A. Smolij (Ed.), *Encyklopedija istoriji Ukrajinі* (Vol. 6, p. 382). Kyjiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
- Gorizontov, L.** (1999). *Paradoksy imperskoj politiki: Polyaki v Rossii i russkie v Polshe (XIX – nachalo XX v.)* [Paradoxes of imperial politics: Poles in Russia and Russians in Poland (XIX – early XX centuries)]. Moskva: Izdatelstvo «Indrik», 272 p. [in Russian].
- Kappeler, A.** (2005). *Rosija jak polietnichna imperija: vynykennja, istorija, rozpad* [Russia as a multi-ethnic Empire: origin, history, disintegration]. Ljviv: Vyd-vo Katolycjkogho Ukrajinjsjkogho universytetu, 360 p. [in Ukrainian].
- Karnishina, N.** (2012). Zapadnye gubernii Rossijskoj imperii: problemy gosudarstvenno-pravovogo ustrojstva [The Western provinces of the Russian Empire: the issues of state and legal system]. *Izvestiya vysshikh uchebnykh zavedeniy. Povolzhskiy region. Gumanitarnye nauki – News of higher education institutions. Povolzhskiy region. The humanities*, 1, 14–19. [in Russian].
- Klochov, M.** (1916). *Ocherki pravitelstvennoj deyatelnosti vremeni Pavla I* [Essays on Government Activities of the Time of Paul I]. Petrograd: Senatskaya tipografija, 631 p. [in Russian].
- Novitskiy, I.** (1871). *Spravochnyy slovar juridicheskikh terminov drevnego aktovogo yazyka Yugo-Zapadnoy Rossii* [The Reference Dictionary of Legal Terms of the Ancient Assembly Language of Southwest Russia]. Kiev: V universitetskoy tipografii, 31 p. [in Russian].
- Pisarkova, L.** (2007). *Gosudarstvennoe upravlenie Rossii s kontsa XVII do kontsa XVIII veka. Evolyutsiya byurokraticheskoy sistemy* [State administration of Russia from the end of the XVII to the end of the XVIII century. The evolution of the bureaucratic system]. Moskva: ROSSPEN, 743 p. [in Russian].
- PSZRI-1** – Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobranie pervoe [Complete collection of laws of the Russian Empire. Collection 1]. S 1649 po 12 dekabrya 1825 g.: v 45 t. SPb.: Tip. Vtorogo otdeleniya Sobstvennoy e. i. v. kantselyarii, 1830. [in Russian].
- PSZRI-2** – Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobranie vtoroe [Complete collection of laws of the Russian Empire. Collection 1]. S 12 dekabrya 1825 g. po 28 fevralya 1881 g.: v 55 t. SPb.: Tip. Vtorogo otdeleniya Sobstvennoy e. i. v. kantselyarii, 1830 – 1884. [in Russian].
- Shevchuk, A.** (2019a). Соціальне значення діяльності кримінальних департаментів головних судів Правобережної України (1797 – 1831 pp.) [The Social Significance of the Criminal Departments' Activities of the Supreme Courts in the Right-Bank Ukraine (1797 – 1831)]. *Naukovi zapysky Vinnycjkogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynsjkogho. Serija: Istorija – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*, 30, 9–19. DOI: 10.31652/2411-2143-2019-30-9-19 [in Ukrainian].
- Shevchuk, A.** (2019b). Supreme Courts of the Right-Bank Ukraine (1797–1831): Traditions Of The Polish And Lithuanian Commonwealth and Imperial Expertise. *INTERMARUM: history, policy, culture*, 6, 7–30. DOI: 10.35433/history.11191 [in Ukrainian].
- Sklokin, V.** (2019). *Rosijska imperija i Slobidska Ukrajinа u drugij polovyni XVIII st.: prosvichenyj absoljutyzm, impersjka integracija, lokalne suspiljstvo* [The Russian Empire and Slobidska Ukraine in the Second Half of the 18th Century: Enlightened Absolutism, Imperial Integration, and Local Society]. Ljviv: Vydavnyctvo UKU, 268 p. [in Ukrainian].
- Uortman, R.** (2004). *Vlastiteli i sudii: razvitie pravovogo soznaniya v imperatorskoj Rossii* [Rulers and Judges: the Development of a Russian Legal Consciousness]. Moskva: Novoe lit. obozrenie, 515 p. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 08.01.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 15.02.2020 р.